

audzētāju padarītu gandrīz vai par pagrīdes miljonāru (33.–34., 37., 64., 81.–82., 103. lpp.), vajadzīgi dzelžaini pierādījumi, vai arī šādi apgalvojumi ir vēsturiskas spekulācijas. Gan šie, gan citi autora apgalvojumi īsti neiztur avotos esošo informāciju.

Tas rada neskaidrības, un tādu nav maz. Minēšu tikai pāris piemēru: nav skaidrs, kur Latvijas nācija laika posmā no 1945. līdz 1950. gadam zaudēja 350 tūkstošus cilvēku (12. lpp.). Nav skaidrības, kāpēc LPSR ikgadējo kopproduktu (?) autors vēlas tik ļoti salīdzināt ar šodienas Ķīnu (80. lpp.), ja ne tikai aprēķina metodika, bet pat laiks un tehnoloģiskie tempi ir dažādi. Nav nācies dzirdēt par autora minētajiem “vidējā ranga ierēdņiem paredzētajiem slēgtajiem veikaljiem” Latvijā (116. lpp.), ja tādi bija, tad tiešām prasītos pierādījumi.

Tad par ko īsti ir grāmata? Es teiktu: par visu un reizē par neko! Kas licis izcelt vienas epizodes un ignorēt citas? Ieskats laikmeta politikā, cenu politika, algas, kinoteātru apskats, modes tendences, kādas (iespējams, nebūtiskas) problēmsituācijas izcelšana, brīvā laika problemātika u.c. apvienotas vienā nodaļā – veido fragmentāru un ļoti vienkāršotu stāstu par “ikdienu”. Informācija smelta, šķiet, gan tā laika preses izdevumos, gan oficiālajā statistikā, gan neskaidras izcelsmes avotos. Tomēr jāatzīst arī, ka Jura Pavloviča darbs “Padomju Latvijas ikdiena” nebūt nav zinātniski ignorējams, jo uzdod virkni nozīmīgu jautājumu, uz kuriem būtu jāmeklē gan akadēmiski pamatotas, gan tolerantas atbildes.

Kaspars Zellis

Kaspars Zellis. *Ilūziju un baiļu mašīnērija. Propaganda nacistu okupētajā Latvijā: vara, mediji un sabiedrība (1941–1945)*. Rīga: Mansards, 2012. 364 lpp. ISBN 978-9984-872-67-4

Pagājušā gada nogalē klajā nāca vēstures doktora Kaspara Zeļļa monogrāfija “Ilūziju un baiļu mašīnērija. Propaganda nacistu okupētajā Latvijā: vara, mediji un sabiedrība (1941–1945)”. Tās prezentācija, savienota ar diskusiju “Pro-

pagandas radīto tēlu un nozīmju dzīvotspēja sabiedrības apziņā”, notika 2012. gada 19. decembrī LU Vēstures un filozofijas fakultātē.¹ K. Zeļļa monogrāfija ir viņa gadu iepriekš aizstāvētās vēstures doktora disertācijas publicēta versija un ir pirmā grāmata apgāda “Mansards” iedibinātajā sērijā “*imperfectum*”, kas paredz “publicēt pētījumus par Latvijas pagātni un šodienu, kuru uzdevums ir bagātināt zināšanas, sekmēt kritisko domāšanu, analītisko spriestspēju un morāles skaidrību”. Tā sagatavota Valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte” projekta “Latvijas sociālā atmiņa un identitāte” ietvaros un izdota, pateicoties Fridriha Eberta fonda (*Friedrich Ebert Stiftung*) finansiālajam atbalstam. Grāmata jau paspējusi saņemt cildinošas atsauksmes atsevišķos masu medijos, kur tā nosaukta par “dzīvīgu un izcilu pētījumu”, bet tās autors raksturots kā piederīgs tās paaudzes vēsturniekiem, kuri “ar pašcieņu un zināmu cēlumu atjauno “vēsturisko taisnīgumu” nacionālajā vēsturē” un “kā personības veidojas par mūsu “nacionālajiem dārgumiem””.²

Lielā mērā tam var arī piekrist, jo K. Zellis patiešām ir viens no nu jau 40 gadu sliksni sasniegušās vēsturnieku paaudzes daudzpusīgākajiem un arī pamanāmākajiem pārstāvjiem, vairāk nekā 50 zinātnisku rakstu un kritisku recenziju autors, rakstu krājumu “Mīti Latvijas vēsturē” (2006) un “Sieviete Latvijas vēsturē” (2007) sastādītājs, kolektīvās monogrāfijas “LU Vēstures un filozofijas fakultātes vēsture padomju laikā: personības, struktūras, idejas (1944–1991)” (2010) līdzautors. K. Zellis ir arī aktīvs polemizētājs ar vēstures un sociālās atmiņas problemātiku saistītās diskusijās publiskajā telpā, nebaidoties izteikt plašākā sabiedrībā, t.sk. akadēmisku vēsturnieku vidū, nereti arī pretrunīgi vērtētus un pat provokatīvus spriedumus, idejas un koncepcijas.³

Recenzējamais darbs ir izstrādāts uz plašas līdz šim maz izmantotu vēstures avotu (dokumenti un preses izdevumi, audiovizuālie u.c. materiāli) bāzes, kas apzināti Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts

¹ Aija Rozenšteine. Diskusijas dalībnieki acina aizdomāties par propagandas radīto mītu un tēlu klātesamību mūsdienu kultūrā, 21.12.2012. Pieejams: <http://www.lu.lv/zinas/t/17240/>

² Rudīte Kalpiņa. Gaisina pēdējās ilūzijas. *Diena: Kultūras Diena un Izklaide*, 24.01.2013., 14.–15. lpp.

³ Kaspars Zellis. “Baigais gads” – mīts un tā evolūcija. *Diena: Kultūras Diena*, 10.09.2005., 16.–17. lpp.; Viesturs Sprūde. Sava patiesība jāizstāv [intervija ar K. Zelli]. *Latvijas Avīze*, 07.10.2009., 5. lpp.; Gustavs Strenga, Kaspars Zellis. Latvijas vēsture starp pagātni un nākotni. *Latvijas Avīze*, 26.08.2011., 5. lpp.; Viesturs Sprūde, Voldemārs Krustiņš. Vēsture ir totāla [intervija ar K. Zelli]. *Latvijas Avīze*, 18.10.2011., 6. lpp.; Kaspars Zellis. Zaudētāju mīts, 18.10.2011. Pieejams: <http://politika.lv/article/zaudetaju-mits>; Kaspars Zellis. Pagātnes samierināšana, 23.05.2012. Pieejams: <http://politika.lv/article/pagatnes-samierinasana>.

vēstures arhīvā un Latvijas Valsts arhīvā, Vācijas Federālajā arhīvā un citās krātuvēs. Grāmatas saturu veido četras pamatnodaļas: 1. Propaganda: ievads problemātikā, vēsture un tēmas izpēte, 2. Propagandas institūcijas, 3. Propagandas kanāli nacistu okupētajā Latvijā, 4. Propagandas saturs, ko papildina priekšvārds, nobeigums, izmantoto avotu un literatūras, kā arī darbā minēto personu un publicēto ilustrāciju rādītāji. Pētījuma mērķis ir sniegt vispārēju priekšstatu par nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma realizēto un latviešu civiliedzīvotājiem adresēto propagandas politiku un saturu Latvijā 1941.–1945. gadā. Ar jēdzienu “propaganda” darbā ir saprasta politiskās varas veikta sabiedrības informēšana vai dezinformēšana, lai plašās masās ar simbolu un manipulāciju palīdzību iesakņotu kādu rīcības modeli, vienlaikus uzsverot, ka, “izmantojot mītus, tēlus, lozungus un simbolus, kuri iedarbojas uz cilvēka aizspriedumiem vai emocijām, propaganda cenšas panākt, lai indivīds domātu, ka viedokli ir pieņēmis “patstāvīgi un brīvprātīgi”” (21. lpp.).

Pētāmo laika periodu autors pamatoti iedala četros nosacītos posmos, kas izriet no par propagandas realizāciju atbildīgo institūciju klātbūtnes nacistu okupētajā Latvijā: 1) Armiju grupas “Ziemeļi” (*Nord*) propagandas daļa (1941. gada jūnijs–decembris), 2) Okupēto Austrumu apgabalu reihsministrija un tai subordinētās Ostlandes reihskomisāra un Latvijas ģenerālkomisāra propagandas daļas (1941. gada decembris–1943. gada decembris), 3) Tautas izglītības un propagandas reihsministrija (1943. gada decembris–1944. gada oktobris), 4) Ieroču SS un vērmahta propagandas daļas Kurzemē (1944. gada oktobris–1945. gada maijs). Darba saturā gan vērojama atkāpe no šī hronoloģiskā iedalījuma, vispirms pievēršoties civilajām, nevis militārajām propagandas institūcijām. To darbības vērtējumā svarīga ir autora atziņa, ka pastāvīgi vērojamie strīdi un konkurence starp dažādām propagandas virsstrukturām tomēr būtiski neietekmēja pašu propagandas saturu, jo tas izrietēja gan no okupācijas varas politikas, gan no nacionālsociālisma ideoloģijas. Arī 1943. gada decembrī notikusī propagandas sfēras atbildības maiņa no Okupēto Austrumu apgabalu ministrijas uz Tautas izglītības un propagandas ministriju neizraisīja vērā ņemamas izmaiņas vietējās propagandas iestādēs Latvijas ģenerālapgabalā.

Vadoties no informācijas izplatīšanas veida, K. Zellis izdala piecus propagandas kanālu tipus: 1) drukātā propaganda – periodiskie izdevumi, grāmatas, brošūras u.c., 2) vizuālā propaganda – fotogrāfijas, karikatūras, plakāti, izstādes u.c., 3) audio propaganda – skaļrunu propaganda, radio, skaņuplates, mūzika, 4) audiovizuālā, resp., kinopropaganda, 5) starppersonālās komunikācijas līmeņa propaganda, t.sk. amatpersonu runas publiskos pasākumos, tikšanās ar iedzīvotājiem, apzināti izplatītas bau-

mas u.tml. Autors arī atzīst, ka no propagandas avotiem visbūtiskākie ir bijuši preses izdevumi, daudz mazāka nozīme ir bijusi radoraidījumiem, vislielāko uzticamību ir baudījusi kinopropaganda, bet presē publicētās karikatūras ietekmējušas lasītājus daudz vairāk nekā avižu ideoloģiskie ievadraksti. Īpaši jāatzīmē K. Zeļļa pievēršanās ziņu aģentūru (126.–131. lpp.) un t.s. čukstu propagandas (172.–176. lpp.) lomai sabiedrības informēšanā, kas līdz šim tikpat kā nav pētīta. Mazāk uzmanības autors velta radiopārraižu un kinožurnālu satura analīzei. Vērtīgs piensums līdzās jau zināmiem faktiem par SS latviešu kara ziņotājiem ir autora sniegtā informācija par 1943. gada vasarā izveidotā vērmahta latviešu kara ziņotāju propagandas vada darbību (75.–78. lpp.).

Propagandas ideoloģiju kopumā K. Zellis raksturo kā tādu, kas vēstīja, ka "Latvijas Republikas politiķu kļūdas noveda valsti pie padomju okupācijas, kuras galvenie nesēji bija ebreji, kuri tad arī realizēja Latvijā represīvo politiku, pamatojoties uz "starptautiskā žīdisma" izstrādāto pasaules varas sagrābšanas plānu. No šīm briesmām latviešus izglāba Lielvācijas armija, kuras paspārnē arī latviešu tauta, atbrīvojoties no pagātnes paliekām un pildot tai uzliktos pienākumus, nonāks Jaunajā Eiropā" (178. lpp.). Nacistu propagandu autors saturiski iedala un analizē, izejot no tās tematikas un uzdevumiem: 1) nacismam piemērotas pasaules ainas veidošana (Latvijas "atbrīvošanas", "jaunā vēsturiskuma" propaganda), 2) ienaidnieka tēla konstrukcijas (ebreji, anglo-amerikāņi, krievi, t.s. iekšējie ienaidnieki (ebreju un komunistu atbalstītāji), "lidēji", spekulanti, baumotāji u.c.), 3) propagandas sociālo rīcības modeļu (darbs laukos un pilsētās, dienests frontē u.c.) konstrukcijas. Nacistu īstenotās propagandas kampaņas pēc to intensitātes K. Zellis sadala tādās, kas bija vērstas uz tūlītēju mērķu sasniegšanu (aģitācijas akcijas), un tādās, kam bija jāmaina sabiedrības pasaules uzskati (integrācijas akcijas), tuvāk gan nepaskaidrojot, kuras no tām bija vairāk, bet kuras mazāk sekmīgas. No propagandas iedarbības izpētes viedokļa, iespējams, vērtīgāks gan būtu skatījums, kas izrietētu no propagandas uzrunātās mērķauditorijas eksistenciālām (tuvojošās otrreizējās padomju okupācijas draudi u.c.) un ikdienas dzīvē sekundārām (tālu esošie "žīdiskie plutokrāti" Anglijā un ASV u.c.) norisēm un vajadzībām. Arī daļa no šeit raksturotās t.s. sadzīves propagandas (aicinājumi būt taupīgiem, mantu vākšana u.c.) vismaz mūsdienu izpratnē drīzāk būtu saucama par reklāmu, nevis propagandu.

Dziļā un rūpīga nacistu propagandas politikas izpēte un meistarīgi veikta propagandas satura analīze K. Zellim ļauj nonākt pie daudziem jauniem un pārdomātiem vērtējumiem. Analizējot antisemitisko propagandu, autors secina, ka uzkrītoši liels ir vācu okupācijas sākumposmā presē publicēto anonīmo antisemitisko rakstu skaits, kas rada aizdomas,

ka tie nākuši no nacistu propagandas rotu iepriekš sagatavotiem materiāliem, kas domāti izmantošanai laikā, līdz rakstīt par šo tematu būs sagatavoti “vietējie kadri” (232. lpp.); par pārāk vienkāršotu viņš uzskata iespēju, ka nacistu sludinātā antisemitisma mērķis bijis tikai panākt latviešu piedalīšanos un nepretošanos ebreju iznīcināšanai, tā vietā norādot, ka vācieši savos plānos gājuši daudz tālāk, atbildību par šiem noziegumiem cenšoties uzvelt pašiem latviešiem (250.–251. lpp.); nonāk pie svarīga slēdziena, ka nacistu propagandā dominējošais antisemitisms ir bijis rasiski nacionālsociālistisks, nevis “pērkonkrustisks” vai nacionālistisks, jo balstījies uz nacistu izstrādātiem šabloniem un pasniegšanas veidu, kas piemēroti vietējiem apstākļiem (253. lpp.).

K. Zellis arī atzīst, ka, neraugoties uz rakstniecības kultūrai ne visai labvēlīgo stāvokli, latviešu grāmatniecība nacistu okupācijas gados ir piedzīvojusi pat zināmu uzplaukumu (136. lpp.); par latviešu avīzniecības vērtību nosauc žurnālu “Laikmets”, raksturojot to kā bagātīgi ilustrētu, ar krietnu kultūras materiālu devu un saturiski vērtīgiem rakstiem bagātu, bet vienlaikus “ar nacisma ideoloģijas slavināšanu un propagandas materiālu izmantošanu visvairāk piesātinātu izdevumu” (117. lpp.); izceļ arī žurnālu “Latvju Mēnešraksts”, kam izdevies vismaz ārēji saglabāt savu apolitiskumu (120. lpp.); kā propagandas veiksmi atzīmē mākslinieka Ernesta Rirdāna (1901–1954) 1942. gadā zīmēto politisko karikatūru sēriju “Trijotne” (139. lpp.); pozitīvi vērtē ar kara laika taupības pasākumiem saistīto propagandas brošūru izdošanu, jo tās palīdzējušas pārciest kara laika sadzīviskās grūtības (144. lpp.), u.c.

Pievēršoties latviešu iesaistīšanai Vācijas bruņotajos spēkos, autors konstatē, ka nacistu propaganda apzināti likusi faktiem lielākoties neatbilstošu vienlīdzības zīmi starp latviešu nacionālo partizānu un “paš aizsardzības” grupām, noklusējot 1941. gada vasarā notikušo latviešu vienību atbruņošanu un likvidēšanu, bet uzsverot to atbildību par “kaitīgo elementu tīrīšanām” (306. lpp.); kā 1942. gada februārī–septembrī norisinājušās latviešu policijas bataljonu “lielervēšanas” akcijas ietekmīgākos propagandas saukļus nosauc aicinājumus atriebties par “Baigā gada” pārestībām un “nomazgāt kaunu” par nepretošanos padomju okupācijai 1940. gadā, spekulācijas ar Latvijas valstiskumu un atlīdzību par dienestu policijā (312. lpp.); ar mobilizāciju latviešu leģionā saistīto propagandu 1943.–1944. gadā vērtē kā veiklu manipulāciju ar latviešu alkām pēc brīvības, ar kuru vācieši sapratuši “brīvību no boļševisma”, bet latviešu sabiedrība – reālu valstisku neatkarību (320. lpp.). Diskutabls gan liekas apgalvojums, ka, “baidoties no represijām, latviešu leģionāri atrada cīņas mērķus nacistiskajā propagandā” (187. lpp.), kas tomēr izklausās pēc pārāk vienkāršota latviešu karavīru cīņu motivācijas skaidrojuma.

Grāmatas autors nav kautrējies iesaistīties polemikā arī ar citiem pētniekiem, kritiski vērtējot vai papildinot līdzšinējā historiogrāfijā sastopamos spriedumus par atsevišķām propagandas izpausmēm vai to aspektiem nacistu okupētajā Latvijā. K. Zellis nepiekrīt vēsturniekam Artūram Žvinklim, ka latviešu žurnālistu pašiniciatīva – laikraksta “Brīvā Zeme” izdošana 1941. gada 1. jūlijā – bijusi nacistu propagandas apzināti pieļauta psiholoģiska tautas apmānīšanas akcija, jo okupācijas varas interesēs neesot bijis uzturēt ilūziju par Latvijas brīvvalsts laiku atgriešanos; apšaubā komunikācijas pētnieka Sergeja Kruka pieļauto iespēju, ka Rīgas radiofona darbinieki 1941. gada vasarā būtu centušies ieturēt raidījumos “latvisko līniju”, tā vietā uzskatot, ka nereti literatūrā minētais “latviešu pašdarbības” periods radiofonā neesot bijis “pat ne sekundi ilgs, nerunājot jau par ilgāku laiku”; par diskutablu nosauc vēsturnieka Leo Dribina antisemitiskas propagandas iedalījumu vietējā antisemitisma (līdz Rumbulas akcijai 1941. gada 30. novembrī un 8. decembrī) un “internacionālā žīdisma” propagandas sludināšanā vēlāk, rādot, ka abi šie temati parādījās presē paralēli visā vācu okupācijas laikā, un piedāvājot pret ebrejiem vērsto propagandu nosacīti iedalīt ebreju dehumanizācijas un “ebreju jautājuma” aktualizācijas posmos (106.–108., 155.–156., 226.–230. lpp.).

Vienlaikus jāatzīmē vairāki autora spriedumi, kas ir vismaz diskutabli vai arī varētu būt labāk argumentēti. Ja pieņemam, ka šodien var tikai minēt, vai 1941. gada 1. jūlijā Rīgā “tauta izrādīja patiesu prieku par vācu armijas ienākšanu vai tā bija veikla propagandas akcija” (191. lpp.), tad tomēr jāšaubās, vai tā laika notikumu būtības izpratnes centrā būtu liekama autora plaši aprakstītā “vācu karavīru apšušķošana” (199.–200. lpp.), bet tā vietā drīzāk jāsaprot, ka daudzu rīdzinieku prieka galvenais iemesls bija ne jau sajūsma par zilpelēkās formās tērptiem vērmahta karavīriem, bet gan padomju okupācijas beigas un cerības uz drīzu brīvības atgūšanu. Ir taisnība, ka nacistu propaganda ASV un Lielbritāniju kara gados Latvijā apzīmēja ar vārdu “angloamerikāņi”, taču nepamatota ir autora iebilde pret Latvijas historiogrāfijā izplatītā jēdziena “Rietumu sabiedrotie” lietošanu vispār. Ne jau tas, vai Vācijai vai Latvijai nebija, bet PSRS bija kādi sabiedrotie Rietumos (253. lpp.), bet gan ASV un Lielbritānijas tradicionālā (ģeogrāfiski, politiski, kultūras u.c.) piederība Rietumu pasaulei ir pamatā šī jēdziena izcelsmei un lietošanai Otrā pasaules kara un pēckara laikā. Apšaubāms – vismaz attiecībā uz kara otro pusi – ir arī uzskats, ka, apmeklējot kinoseansus, skatītāji nav bijuši gatavi kritiski izvērtēt vācu kinohroniku sniegto informāciju, jo vēlējušies tikai izklaidēties (171. lpp.).

Pretruna slēpjas arī K. Zeļļa rakstītajā, ka 1944. gada maijā Latvijā esot “propagandiski inscenēta sava “Katiņa” – Ulbrokas upuru atrašana” (versija, ka īstenībā “vācieši ierakuši zemē iepriekš nošautos padomju

pilsoņus, ko izraka no zemes ar izkropļotām sejām”, ir ļoti apšaubāma kaut vai no tiesu medicīnas viedokļa – U. N.), bet vienlaikus atzīstot, ka šis gadījums prasa vēl rūpīgāku izvērtējumu (257.–258. lpp.). Vairāk hipotētiski nekā pierādīti liekas arī autora uzskati, ka Lūcijas Garūtas (1902–1977) un Andreja Eglīša (1912–2006) kantāte “Dievs, tava zeme deg!” (1944) daudzos atskaņojumus esot piedzīvojusi ne tikai augstās mākslinieciskās kvalitātes dēļ, bet arī tādēļ, ka labi veidojusi fonu nacistu totālā kara propagandai (168. lpp.); ka kara beigās Kurzemē latviešu leģionāru vidū izplatītais sauklis “Baudi karu, miers būs briesmīgs” būtu cēlies no propagandas plakāta “Karš ir nežēlīgs, bet daudz nežēlīgāks ir boļševiku miers” (147.–148. lpp.). Tas pats sakāms par K. Zeļļa apgalvoto, ka Kurzemes frontē Dzelzs krustus saņēmušo leģionāru lielais skaits galvenokārt izskaidrojams ar propagandas mērķi – celt latviešu cīņassparu (323.–324. lpp.). Šajā gadījumā mans ieteikums autoram būtu vispirms izanalizēt Kurzemes cīņu gaitu no militārā viedokļa un iepazīties ar apbalvojumu piešķiršanas kārtību un praksi leģiona vienībās šo kauju laikā un tikai pēc tam izdarīt attiecīgus secinājumus.

Zināmas iebildes varētu izraisīt arī autora ne vienmēr ievērotās konsekvences vienu vai otru ar propagandas darbu saistītu personu, institūciju vai norišu raksturojumā, piemēram, vairāku lappušu garumā detalizēti aprakstot organizācijas “Lidumnieks” un tās paspārnē izveidotās t.s. Pūliņa grupas darbību (80.–86. lpp.), bet tikai vienā teikumā pasakot, ka propagandas darbā bija iesaistīta arī Latvijas Zemes pašpārvaldes Izglītības un kultūras ģenerāldirekcija (66. lpp.), lasītājam par to gan nepaskaidrojot neko vairāk. Tāpat jājautā, vai šādā visaptverošā darbā, kāda, bez šaubām, ir K. Zeļļa monogrāfija, par dažiem jau pirms tam daļēji pētītiem tematiem vajadzētu aprobežoties ar skopām norādēm uz atsevišķiem autoriem un viņu pētījumiem (Kārlis Kangeris par antikomunistisko propagandu, latviešu policijas bataljonu propagandas organizāciju, Bjerns M. Felders par “SS Jagdverband Ostland”, pats K. Zellis par “Baigā gada” mītu u.c.) (87., 138., 253., 313. lpp.), vai arī grāmatas autors tomēr varētu sniegt kaut vai pavisam īsu konkrēto tematu izklāstu un galvenos secinājumus, pat ja tie sakrīt ar citu pētnieku jau pirms tam izteiktiem slēdzieniem. Līdzšinējās historiogrāfijas dziļāka analīze autoram ļautu precīzāk definēt arī pastāvošās un iespējamās propagandas pētniecības problēmas un hipotēzes.

Vērtīgi būtu bijis uzzināt arī autora viedokli par vēl virkni ar nacistu propagandu saistītiem jautājumiem, kas darbā pieminēti tikai daļēji un ir palikuši līdz galam neatbildēti vēstures pētniecībā. Piemēram, vai 1941. gada jūlijā–augustā notikusī parakstu vākšanas akcija, lai “noskaidrotu Amerikas tautiešiem boļševiku šausmu režīmu Latvijā un paustu lat-

viešu tautas nedalīto prieku par brīvības atgūšanu, pateicoties Lielvācijas varenajai armijai”;⁴ bija kādas plašākas propagandas akcijas sastāvdaļa, kuras mērķis bija radīt negatīvu noskaņojumu ASV par palīdzības sniegšanu PSRS, vai arī tai bija kādi citi iemesli? Vai nacistu propagandas ietvaros kā par cenzūras neievērotām nejausībām vai arī par apzinātu nacionālās stājas demonstrēšanu var uzskatīt dzejnieka Kārļa Skalbes (1879–1945) ar proriētumniecisku zemtekstu sarakstīto un žurnālā “Latvju Mēnešraksts” publicēto dzejoli “Pie jūras loga”⁵ un mākslinieka Kurta Fridrihsona (1911–1991) zīmēto divdomīgo plakātu “Rokas nost no Latvijas”⁶? Vai vācu militārās izlūkošanas operatīvās grupas “SS Jagdverband Ostland” paspārnē izveidoto “Mežakaķu” (*Wildkatzen*) vienību propagandas darbu, t.sk. “Latvijas nacionālo partizānu štāba” vārdā kļajā laisto izdevumu “Astoņpadsmītais Novembris”⁷ vērtēt kā vienīgi vācu kara mērķu sekmēšanu vai tomēr arī kā latviešu patriotisma izpausmi u.tml.?

Kā atsevišķas satura nepilnības, kas gan nekādā veidā nemazina monogrāfijas augsto akadēmisko kvalitāti, jāmin tikai dažas neprecizitātes vai paviršības dažādu vācu okupācijas laikā izveidoto militāro vai civilo institūciju nosaukumu rakstībā vai atsevišķu personu darbības aprakstos. Piemēram, 1. Zemgales policijas bataljonu (83. lpp.) pareizi būtu apzīmēt kā 1. atsevišķo Rīgas (vēlāk – 16. [Zemgales]) kārtības dienesta bataljonu,⁸ Latvijas Zemes pašpārvaldes Iekšlietu ģenerāldirekcijas Mākslas un sabiedrisko lietu departamenta direktora Žaņa Unāma (1902–1989) minēto organizācijas “Lidumnieks” literāro ideologu “latgalieti K” (80. lpp.) ir iespējams identificēt kā žurnālistu Aloizu Klišānu

⁴ *Latvijas Nacionālais arhīvs – Latvijas Valsts vēstures arhīvs* (Rīga), 293–1–2443–2449; Uldis Neiburgs. 200 000 parakstu Amerikas latviešiem. *Latvijas Avīze: Mājas Viesis*, 24.09.2004., 15. lpp.

⁵ Kārlis Skalbe (1942). Pie jūras loga. *Latvju Mēnešraksts*, 1, 3. lpp.; Inese Treimane (1990). Kārlis Skalbe un “Latvju Mēnešraksts”. No: Anita Rožkalne (sast.). *Materiāli par literatūru un mākslu Latvijā 1941.–1945. gadā*. Rīga: Zinātne, 46.–57. lpp.

⁶ Plakāts “Rokas nost no Latvijas”, zīmējis Kurts Fridrihsons, 1944. [?] gads; Jānis Kalnačs (2005). *Tēlotājas mākslas dzīve nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā 1941–1945*. Rīga: Neputns, 177. lpp.

⁷ *Latvijas Zinātņu Akadēmijas arhīvs* (Rīga), 40–5–1–3; *Astoņpadsmītais Novembris*, 1944, Nr. 1–3; Andris Rasums (2010, 2011). *SS Jagdverband-Ostland operācija “Mežakaķi”* (1944–1945). *Latvijas Vēsture*, 4, 79.–93. lpp.; 1, 69.–83. lpp.

⁸ *ASV Hüvera kara, revolūcijas un miera institūta arhīvs* (Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives, Stanford, CA; turpmāk: *HI*), Latviešu Centrālā komiteja, Box. 85, Orders of the 16th Zemgale Battalion 03.11.1941.–17.04.1942.; Osvalds Freivalds (galv. red.) (1972). *Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums. 2. sēj.: Pirmās latviešu aizsardzības vienības Otrā pasaules karā*. Vāsterās: Daugavas Vanagu Centrālā valde, 43.–44., 89.–101. lpp.

(1913–1992),⁹ bet “Latvijas Jaunatnes organizācijas” (33., 173. lpp.) un tās izdevuma “Latvijas Jaunatne” (42. lpp.) oficiālie nosaukumi bija “Latvju Jaunatnes organizācija” (*Lettische Jugendorganisation*) un žurnāls “Latvju Jaunatne”.¹⁰ Rakstot, ka 1943. gada maijā tika atjaunota Latvijas armijā savulaik pieņemtā tradīcija – “krusttēvu” (par tiem parasti kļuva kādas valsts organizācijas vai saimnieciski uzņēmumi – *U. N.*) pienākumu iedibināšana konkrētai militārai vienībai, šī gadījumā – 2. latviešu ieroču SS brigādes 39. un 40. kājnieku pulkam un 15. latviešu ieroču SS divīzijas artilērijas pulkam (319.–320. lpp.), varētu arī censties noskaidrot, vai tas nenotika jau iepriekš, 1941.–1942. gadā formējot latviešu kārtības dienesta bataljonus, vairāki no kuriem savā iekšējā dokumentācijā un saskarsmē lietoja Latvijas pilsētu nosaukumus, no kurām daļa tad arī uzņēmās “šefību” par tajās vai no to iedzīvotājiem izveidotajiem bataljoniem.

Precīzēt varētu autora teikto, ka dzejnieks Augusts Brocis (1912–1942) “izdarījis pašnāvību (oficiāli – kritis Austrumu frontē), dienot latviešu policijas bataljonā” (25. lpp.), balstoties arī uz ne mazāk “oficiālu” laikrakstā “Tēvija” un citur sniegto informāciju, ka šis traģiskais gadījums notika nevis dienesta vietā frontē, bet gan 1942. gada 24. jūnijā Jāņu dienas rītā Tērvetes sanatorijā, kur A. Brocis nesekmīgi mēģināja rast mieru pēc viņu spēcīgi ietekmējušiem personīgiem un laikmetīgiem gara satricinājumiem.¹¹ Kā kuriozs misēklis jāmin darbā citētā SS kara ziņotāja Jāņa Bucenieka (1908–1988) 1943. gada 11. jūnija vēstule par laikraksta “Tēvija” redakcijā pa tiešo saņemto SS kara ziņotāja Jāņa Tālava (Indriksona) (1908–1995) manuskriptu “par Autenu” (97. lpp.), kas nav, kā varētu likties, kāds ģeogrāfiskas vietas apzīmējums, bet gan raksts par 1943. gada 18. maijā pārdrošā triecienuzbrukumā Volhovas frontes iecirknī kritušo leģiona virsleitnantu, 1. un 2. šķiras Dzelzs krusta kavalieri Pēteri Antēnu (1916–1943).¹² Autors varētu būt konsekventāks arī atsevišķu jēdzienu un apzīmējumu lietošanā, izšķīroties par labu Kurzemes “katlam”

⁹ *HI*, Unāms Žanis, Box. 1, Latviešu tautas traģēdija. Divas okupācijas manā pieredzē, 192.–193. lp.; Žanis Unāms (1969). *Karogs vējā. Kara laika atmiņas divos sējumos*. 1. sēj. [Vaiverlija]: Latvju Grāmata, 176.–177. lpp.

¹⁰ *Latvijas Okupācijas muzejs* (Rīga), Induļa Kažociņa mape, inv. Nr. OMFp 5467/126; *Latvju Jaunatne*, 1944, Nr. 1–8; Lelde Ozola (2001). *Latvju Jaunatnes organizācija un ar to saistītie nacistiskās Vācijas plāni Latvijā 1942.–1945. gadā*. No: Heinrihs Strods (sast. un zin. red.). *Komunistu un nacistu jūgā*. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 157.–166. lpp. (Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2000).

¹¹ Augustam Brocim. *Tēvija*, 26.06.1942., 8. lpp.; Arnolds Lūsis (1982). *Aiztek ūdeņi – aiztek gadi. Atmiņas*. Linkolna: LELBA apgāds, 153.–154. lpp.

¹² Leģionārs. Pētera Antena varoņnāve. *Tēvija*, 05.06.1943., 2. lpp.; Dzintars Sodums (2002). *Blēžu romāns 1943–44*. Rīga: Atēna, 36.–37. lpp.

(97., 148. lpp.) vai “cietoksnim” (50. lpp.); noskaidrojot, vai vācu okupācijas laikā darbojošās kino studijas nosaukums bija “Rīgas filma” (98. lpp.) vai “Latvijas filma” (155., 168. lpp.); precizējot, vai VI SS korpusa 6. (propagandas) nodaļas izdoto frontes laikrakstu sauca “Latvju Kareivis” (95. lpp.) vai “Latvijas Kareivis” (98. lpp.), u.tml.

Neraugoties uz atsevišķām faktoloģiskām neprecizitātēm, K. Zeļļa grāmata ir uzrakstītā labi saprotamā valodā un izceļas ar pārdomātu propagandas jēdziena teorētisko skaidrojumu un augstvērtīgu zinātnisko aparātu. Jāatzīmē arī plašais ilustrāciju (foto, plakāti, karikatūras u.c.) skaits, daudzas no kurām ir publicētas pirmoreiz, tāpat autora veidotās tabulas un diagrammas, kas lasītājam palīdz labāk izprast propagandas kanālus un to satura kvantitatīvos un kvalitatīvos rādītājus. Kā tikai dažas tehnikas rakstura nepilnības var minēt atsauču “sabrukumu” (224. lpp.) darba 4. nodaļas vidū, kur tās nezina kāpēc pēkšņi sākas no jauna, kā arī atsevišķu atsauču “pazušanu” (90., 143. lpp.) vai “atkārtošanos” (117./118. lpp.) citur grāmatas tekstā, par ko, tāpat kā par atsevišķu fotogrāfiju nepietiekamu poligrāfisko kvalitāti, atbildība gan būtu jāuzņemas grāmatas izdevējiem. Tās papildu tirāžā šīs kļūdas gan ir labotas.

Pamatīga un laikietilpīga pētniecības darba rezultātā K. Zellis ir spējis uzrakstīt interesantu un kvalitatīvu monogrāfiju, sekmīgi apzinot, zinātniskajā aprītē ieviešot un analizējot bagātīgu nacionālsociālistiskās Vācijas dažādu propagandas institūciju dokumentu klāstu, kritiski izvērtējot propagandas darbā nacistu okupētajā Latvijā iesaistīto cilvēku kara laikā un pēc kara sniegtās liecības un veicot nacistu propagandas satura gudru un radošu analīzi. Mēģinot atbildēt uz jautājumu par propagandas ietekmi uz Latvijas iedzīvotājiem, autors izdara slēdzienu, ka tā tomēr nav bijusi pietiekami efektīva, ko apliecinot piespiedu politikas izmantošana paralēli propagandas akcijām, bet vienlaikus apgalvo, ka, neraugoties uz neticību propagandas nesējiem, nacistiem ir izdevies panākt kontroli pār sabiedrību, kas realizēta galvenokārt ar pretboļševistiskās propagandas palīdzību, to pasniedzot kā reālu draudu tautas vitalitātei (329.–330. lpp.). Šādi šķietami pretrunīgi secinājumi gan izraisa virkni jautājumu. Ja arī pieņemam, ka “boļševisma briesmas” bija nacistu okupācijas varas ekspluatēta Latvijas iedzīvotāju 1940.–1941. gadā pārdzīvotās padomju okupācijas pieredzes propagandas konstrukcija, tad tomēr jājauc, vai sabiedrības kontroles pamatā vispirms nebija pašas nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas varas, tās militāro spēku un represīvo iestāžu klātbūtne un tikai pēc tam šīs varas sludinātā propaganda? Vai pasīva samierināšanās ar vācu okupācijas režīmu lielā mērā nav izskaidrojama arī ar nevēlēšanos vājināt Vācijas pozīcijas cīņā pret Padomju Savienību, kas daudzu cilvēku tā laika izpratnē tika uzskatīta par lielāko ļaunumu?

Vai tautas negatīvā vēsturiskā pieredze un bažas par tās atkārtošanos otrreizējas padomju okupācijas atgriešanās gadījumā jau pašas par sevi nebija pietiekami spēcīgas neatkarīgi no lielākas vai mazākas nacistu propagandas klātesamības? Un, visbeidzot, vai pēc Otrā pasaules kara reāli notikušās komunistiskā režīma represijas pret Latvijas iedzīvotājiem pat vairākkārtīgi nepārsniedza kara laikā sabiedrībā izplatītos priekšstatus un prognozes par to apjomu un iespējamību?

Izvērtējot norises Latvijā vācu okupācijas laikā, manuprāt, svarīgi ir saprast, ka attiecīgā laika propaganda vienmēr pastāv līdzās reāliem vēstures faktiem un notikumiem, cilvēku personīgajai pieredzei, kas viss kopā veido sabiedrības priekšstatus un rīcību vienā vai otrā situācijā. Tāpēc ir problemātiski pateikt, kas no tā visa vairāk un kas mazāk ietekmē cilvēku ikdienas dzīvi un pieņemtos lēmumus. Tādēļ būtu jānoraida gan kategoriski uzskati, ka propagandai varētu būt margināla loma sabiedrības ietekmēšanā, gan jāizvairās tā laika sabiedrības rīcības modeļus skaidrot, tikai balstoties uz mūsdienās zināmām propagandas teorijām. Meklējot nacionālsociālistiskās propagandas atstātās pēdas mūsdienās, svarīgi būtu ņemt vērā arī to, ka Latvija Otrā pasaules kara un pēckara laikā piedzīvoja ne tikai salīdzinoši īslaicīgu nacistu, bet daudz ilgstošāku padomju totalitārā režīma un propagandas (salīdzinošā perspektīvā vēl būtu jānoskaidro, kura no tām vairāk atbilda vēstures realitātei – *U. N.*) klātbūtni, kas abos gadījumos atstāja savus nospiedumus cilvēku sociālajā atmiņā, bieži vien konfliktējot vai nereti pārklājoties savā starpā. Tāpēc kara gados pārdzīvotā vairākkārtēja okupācijas varu maiņa un ietekme būtu jāpatur prātā, analizējot gan nacistu, gan padomju propagandu, un tādas pašas morālas dabas konsekvences, kā to ir norādījis arī recenzējamās grāmatas autors (13. lpp.), būtu jāievēro, vērtējot propagandas īstenotāju sadarbību ar vienu vai otru okupācijas režīmu.

Nav šaubu, ka K. Zeļļa grāmata jau tagad ir kvalificējama kā augstvērtīgs, daudzas pārdomas rosinošs pētījums, kas neatstās vienaldzīgu un ar kuru būtu jāiepazīstas ikvienam, kurš vēlētos nopietni izprast vai pētīt Latvijas Otrā pasaules kara vēsturi. Laiks rādīs, vai grāmata spēs sekmēt un uzturēt arī plašākas intelektuālas diskusijas par propagandas lomu sabiedrībā, gan kļiedējot vēl mūsdienās sastopamos pagātnes mītus un stereotipus, gan mazinot jaunu propagandas deformētu priekšstatu rašanos tuvākā un tālākā nākotnē.

Uldis Neiburgs